

УДК 616.314-089.23:614.2(477.65)

DOI <https://doi.org/10.35220/2078-8916-2024-53-3.17>

О.А. Удод,

доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри стоматології № 1,
Донецький національний медичний університет,
вул. Юрія Коваленка, 4а, м. Кропивницький, Україна,
індекс 25031, stomatdecan@dsmu.edu.ua

С.І. Драмарецька,

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри стоматології № 1,
Донецький національний медичний університет,
вул. Юрія Коваленка, 4а, м. Кропивницький, Україна,
індекс 25031, s.i.dramaretska@dnmu.edu.ua

О.Б. Роман,

доктор філософії,
асистент кафедри стоматології № 1,
Донецький національний медичний університет,
вул. Юрія Коваленка, 4а, м. Кропивницький, Україна,
індекс 25031, olko_r@ukr.net

В.О. Волошин,

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри стоматології № 1,
Донецький національний медичний університет,
вул. Юрія Коваленка, 4а, м. Кропивницький, Україна,
індекс 25031, v.o.voloshyn@dnmu.edu.ua

ДИНАМІКА ПОКАЗНИКІВ ОРТОДОНТИЧНОЇ ДОПОМОГИ У ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я РІЗНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Мета дослідження. Аналіз динаміки показників ортодонтичної допомоги населенню Кіровоградської області у закладах системи МОЗ України і у приватних закладах у 2018, 2020 і 2022 роках. **Матеріали і методи.** Аналіз динаміки показників ортодонтичної допомоги населенню Кіровоградської області у 2018, 2020 і 2022 роках був проведений за даними зі звітів закладів охорони здоров'я, наведеними у довідниках. **Результати.** У 2018 році у закладах системи МОЗ України у Кіровоградській області лікарями-ортодонтами вперше було оглянуто усього 3682 пацієнти, у 2020 році їх число зменшилося до 2090, тобто на 43,3 %, у 2022 році було 1614 пацієнтів, що на 56,2 % менше, порівняно зі значенням у 2018 році. Що стосується дорослого населення області віком від 18 років і старше, то у закладах системи МОЗ України лікарі-ортоданти у 2018 році вперше оглянули 271 пацієнта, у 2020 році було зареєстровано суттєве зменшення (на 44,3 %) до 151 пацієнта, а у 2022 році, навпаки, кількість зростає до 192 пацієнтів, однак, порівняно з 2018 роком, показник зменшився на 29,2 %. У 2018 році вперше оглянуто 3411 дітей, у наступному – 1939 дітей, що на 43,2 % менше, у 2022 році –

1422 дитини, це на 58,3 % менше за показник у 2018 році. У приватних закладах у 2018 році вперше оглянуто усього 429 пацієнтів, у 2020 році їх було на 40,8 % менше – 254 особи, у 2022 році – 121 пацієнт, що на 71,8 % менше. У 2018 році число оглянутих дорослих було мінімальним – 10 осіб, у 2020 році – до 69, що у 6,9 рази більше, ніж у 2018 році. Вперше оглянуто у 2018 році 419 дітей, у 2020 році – 235 дітей, що на 43,9 % менше, у 2022 році – 52 дитини, тобто на 87,6 % менше за початкову кількість. **Висновки.** У Кіровоградській області у 2018, 2020 та 2022 роках у закладах системи МОЗ України лікарями-ортодонтами вперше було оглянуто більше пацієнтів, ніж у приватних закладах, на тлі зниження усіх показників.

Ключові слова: ортодонтична патологія, вперше оглянуті пацієнти, заклади системи МОЗ України, приватні заклади, Кіровоградська область.

О.А. Udod,

Doctor of Medical Sciences, Professor,
Head of the Department of Dentistry No.1,
Donetsk National Medical University,
4a Yuriya Kovalenka street, Kropyvnytskyi, Ukraine,
postal code 25031, stomatdecan@dsmu.edu.ua

S.I. Dramaretska,

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Dentistry No.1,
Donetsk National Medical University,
4a Yuriya Kovalenka street, Kropyvnytskyi, Ukraine,
postal code 25031,
s.i.dramaretska@dnmu.edu.ua

O.B. Roman,

Doctor of Philosophy,
Assistant of the Department of Dentistry No.1,
Donetsk National Medical University,
4a Yuriya Kovalenka street, Kropyvnytskyi, Ukraine,
postal code 25031, olko_r@ukr.net

V.O. Voloshyn,

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Dentistry No.1,
Donetsk National Medical University,
4a Yuriya Kovalenka street, Kropyvnytskyi, Ukraine,
postal code 25031, v.o.voloshyn@dnmu.edu.ua

DYNAMICS OF ORTHODONTIC ASSISTANCE INDICATORS IN HEALTH CARE INSTITUTIONS OF DIFFERENT FORMS OF OWNERSHIP IN THE KIROVOGRAD REGION

The purpose of the study is to analyze the dynamics of orthodontic care indicators for the population of the Kirovohrad region in institutions of the Ministry of Health of Ukraine and in private institutions in 2018, 2020, and 2022. **Materials and methods:** The analysis of orthodontic

care indicators for the population of the Kirovohrad region in 2018, 2020, and 2022 was conducted based on data from reports of healthcare institutions provided in directories.

Results: In 2018, only 3,682 patients were examined by orthodontists for the first time in institutions of the Ministry of Health of Ukraine in the Kirovohrad region. In 2020, their number decreased to 2,090, a decrease of 43.3 %, and in 2022, there were 1,614 patients, which is 56.2 % fewer than in 2018. Regarding the adult population aged 18 and older, in institutions of the Ministry of Health of Ukraine, orthodontists examined 271 patients for the first time in 2018. In 2020, there was a significant decrease (44.3 %) to 151 patients, and in 2022, the number increased to 192 patients. However, compared to 2018, the indicator decreased by 29.2 %. In 2018, 3,411 children were examined for the first time, in 2020 – 1,939 children, a decrease of 43.2 %, and in 2022 – 1,422 children, which is 58.3 % less than in 2018. In private institutions, only 429 patients were examined for the first time in 2018, 40.8 % less than in 2020 – 254 people, and in 2022 – 121 patients, a decrease of 71.8 %. In 2018, the number of examined adults was minimal – 10 people, in 2020, it increased by 52.6 % to 19 people, and in 2022, to 69, which is 6.9 times more than in 2018. 419 children were examined for the first time in 2018, 235 children in 2020, a decrease of 43.9 %, and 52 children in 2022, which is 87.6 % less than the initial number. **Conclusions:** In the Kirovohrad region, in 2018, 2020, and 2022, more patients were examined by orthodontists for the first time in institutions of the Ministry of Health of Ukraine than in private institutions, despite a decrease in all indicators.

Key words: orthodontic pathology, patients examined for the first time, institutions of the Ministry of Health of Ukraine, private institutions, Kirovohrad region.

Постановка проблеми. У вітчизняній системі охорони здоров'я останнім десятиліттям відбулися колосальні трансформації, які кардинально змінили її структуру, модель господарювання, фінансово-економічні засади та джерела тощо [1]. Прийняті законодавчі та інші нормативні документи, що регламентують процес реформування, визначили стратегію подальшого розвитку охорони здоров'я, шлях до створення економічно ефективної моделі її організації [2, 3]. Головною метою функціонування реформованої системи охорони здоров'я визначена доступна та якісна медична допомога населенню країни на основі застосування інноваційних лікувально-діагностичних технологій. Невідворотний рух у бік трансформаційних перетворень в охороні здоров'я країни був дещо пригальмований глобальними потрясіннями, які принесла усьому світові пандемія COVID-19, але навіть у ті часи процес реформування продовжувався [4]. Саме у цей період заклади охорони здоров'я державної та комунальної форми власності у більшості були перетворені у комунальні неприбуткові підприємства [5].

Трансформації у вітчизняній системі охорони здоров'я безпосередньо торкнулися стоматологічної допомоги населенню країни та призвели до майже революційних змін у її наданні. Знов створені комунальні неприбуткові підприємства стоматологічного профілю перейшли на нову модель функціонування, яка ґрунтується на госпрозрахункових засадах [6]. Стоматологічна допомога дорослому населенню майже повністю перейшла у розряд платних послуг, виключенням стала лише невідкладна стоматологічна допомога, зокрема, у разі так званого «гострого болю» та станів, які загрожують життю пацієнта. Що стосується дитячого населення, то надання невідкладної та планової терапевтичної та хірургічної стоматологічної допомоги залишилося безоплатним, але діагностика та лікування ортодонтичної патології у дітей, їх зубопротезування тепер належать до оплачуваних заходів. За умови укладання комунальними неприбутковими підприємствами відповідних угод фінансування безоплатних стоматологічних послуг має здійснювати, крім місцевого самоврядування, Національна служба здоров'я України. Зрозуміло, що трансформаційні зміни у стоматологічній допомозі, а також карантинні обмеження, які періодично вводилися протягом двох років, не могли не позначитися на відвідуваності цих закладів.

Найтяжчим випробуванням для охорони здоров'я, у тому числі стоматологічної служби, стали потрясіння військової агресії, якої зазнала наша країна. Безумовно, головним завданням у цей період є надання кваліфікованої та ефективної медичної допомоги пораненим військовим та цивільним особам. Водночас інтенсивний міграційний процес, який був і залишається особливо активним у східних та південних регіонах країни, призвів до переміщення великих мас населення, і це створило певні проблеми щодо лікарського складу, іншого медичного персоналу та відбилося на контингенті пацієнтів.

Структура показників надання стоматологічної допомоги у ці важкі часи також зазнала суттєвих змін, що найбільш показово можна відслідкувати на прикладі ортодонтичної допомоги. Добре відомо, що діагностика та лікування ортодонтичної патології відносяться до високотехнологічних заходів, що тягне за собою високу вартість цих послуг як у комунальних, так і у приватних закладах охорони здоров'я. Саме ці обставини, серед інших, зважаючи на складний соціально-економічний стан населення країни у теперішні часи, іноді призводять до відмови пацієнтів від

лікування. Вплив кожного з низки численних чинників різного рівня та інтенсивності неможливо відслідкувати та виважити, тим не менш, динаміку деяких з них у роки, які відповідають піку їх дії, було б цікаво простежити та порівняти вплив на певні показники ортодонтичної допомоги у комунальних та приватних закладах. На скільки стійкою до зовнішніх впливів виявилася система ортодонтичної допомоги населенню, можна розглянути на прикладі закладів охорони здоров'я Кіровоградської області, міграційні процеси у містах і районах якої не були такими суттєвими, як у східних та південних областях, але, тим не менш, до області перемістилися значні масиви населення, підприємства та заклади.

Мета дослідження. Порівняльний аналіз динаміки показників ортодонтичної допомоги населенню Кіровоградської області у закладах системи МОЗ України та приватних закладах у 2018, 2020 та 2022 роках.

Матеріали та методи дослідження. Аналіз динамічних змін показників, які характеризують надання ортодонтичної допомоги населенню Кіровоградської області у 2018, 2020 та 2022 роках, був проведений за інформацією, яка була опублікована у довідниках Державного закладу «Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України» та яка знаходиться у відкритому доступі [7, 8, 9]. У свою чергу, зазначена інформація представлена на основі узагальнених статистичних звітів, що були надані закладами охорони здоров'я системи МОЗ України та приватними закладами, які розташовані у містах і районах Кіровоградської області, у згадані роки.

Аналіз був проведений стосовно показників, які реєструють кількість осіб будь-якого віку, що мешкають на території області та були вперше оглянуті лікарем-ортодонтом, а також кількість дорослих віком 18 років і старше та кількість дітей віком до 17 років включно, які мають ортодонтичну патологію і були вперше оглянуті лікарем-ортодонтом, окремо у закладах охорони здоров'я, підпорядкованих МОЗ України, та приватних стоматологічних клініках та кабінетах. Усі перераховані показники були представлені в абсолютних значеннях та на 10 тисяч відповідного населення. Зазначені розрахунки щодо населення проводили, відповідно до інформації про чисельність населення за даними Державної служби статистики України станом на 01.01.2022 року [9].

Результати дослідження та їх обговорення. У відносно благополучному 2018 році у закла-

дах охорони здоров'я системи МОЗ України на території Кіровоградської області лікарями-ортодонтами вперше було оглянуто усього 3682 пацієнти, у 2020 році, коли в країні декілька разів вводили карантинний режим внаслідок пандемії COVID-19, число пацієнтів з ортодонтичною патологією, вперше оглянутих лікарями-ортодонтами у цих закладах, зменшилося до 2090, тобто на 43,3 %, у 2022 році, в якому країна зазнала військової агресії, було вже 1614 пацієнтів, вперше оглянутих лікарями-ортодонтами, що на 56,2 % менше, порівняно зі значенням у 2018 році. Показники у розрахунку на 10 тисяч населення Кіровоградської області також змінювалися, відповідно до встановленої щодо абсолютних значень динаміки: від 38,8 у 2018 році до 22,6 у 2020 та 18,0 у 2022 році (останній показник нижче за вихідний у 2,2 рази).

Що стосується дорослого населення області віком 18 років і старше, то у закладах системи МОЗ України лікарі-ортоданти у 2018 році вперше оглянули 271 дорослого пацієнта, у «ковідному» 2020 році було зареєстровано суттєве зменшення (на 44,3 %) цього показника до 151 пацієнта, а у 2022 році, навпаки, кількість зросла до 192 вперше оглянутих пацієнтів, однак, порівняно з вихідною кількістю таких осіб у 2018 році, показник зменшився на 29,2 %. Розраховані на 10 тисяч населення показники продублювали коливання абсолютних значень. У 2018 році обчислений показник становив 3,5, у 2020 році – 2,0, у 2022 році він склав 2,6, що у 1,3 рази нижче, ніж початковий.

У загальній структурі вперше оглянутих пацієнтів з ортодонтичною патологією у закладах охорони здоров'я МОЗ України, розташованих у Кіровоградській області, переважали діти віком до 17 років включно. У перший рік, за який був проведений аналіз, лікарями-ортодонтами було вперше оглянуто 3411 дітей, у наступному з низки перерахованих років було оглянуто 1939 дітей, що на 43,2 % менше за попередній показник, у 2022 році кількість зменшилася до 1422 дітей, і це на 58,3 % менше за показник у 2018 році. У розрахунку на 10 тисяч дитячого населення області показники поступово знижувалися, складаючи за роками проведеного аналізу 201,5; 117,9 та 90,0, причому останній показник нижчий за вихідний у 2,2 рази.

Деякі тенденції відносно динаміки показників кількості вперше оглянутих лікарями-ортодонтами пацієнтів у приватних закладах охорони здоров'я області відрізнялися від таких,

що стосувалися закладів системи МОЗ України. Загалом, у приватних стоматологічних клініках та кабінетах у 2018 році було вперше оглянуто 429 пацієнтів, у 2020 році їх було менше на 40,8 % – 254 пацієнти, далі у 2022 році було оглянуто усього 121 пацієнта, що на 71,8 % менше за таку кількість у 2018 році. Знижувалися також показники у розрахунку на 10 тисяч усього населення, відповідно, від показника у 2018 році, який складав 4,5, до показника у 2022 році, що становив 1,3 (зниження у 3,5 рази), при цьому у 2020 році даний показник дорівнював 2,7.

Дещо парадоксальна тенденція виявлена щодо дорослих пацієнтів, вперше оглянутих лікарями-ортодонтами у приватних закладах. У 2018 році їх кількість була мінімальною – лише 10 дорослих осіб, у той час, як у 2020 році вона зросла на 52,6 % до 19 пацієнтів, а у 2022 році було оглянуто вже 69 дорослих пацієнтів, тобто у 6,9 рази більше, ніж у 2018 році. Відповідне зростання значень зафіксовано і у розрахунку на 10 тисяч населення, мінімальний показник 0,1 був у 2018 році, далі – показник 0,2 у 2020 році, і найвищий показник 0,9 зареєстрований у 2022 році (зростання у 9 разів).

Динаміка показників кількості вперше оглянутих лікарями-ортодонтами дітей відповідає динаміці показників загальної кількості пацієнтів у приватних закладах охорони здоров'я області. Спочатку у 2018 році було вперше оглянуто 419 дітей, у 2020 році – 235 дітей, що на 43,9 % менше, і, нарешті, у 2022 році дітей було оглянуто навіть менше, ніж дорослих, – лише 52 дитини, що на 87,6 % менше за початкову кількість. У 2022 році, природно, був зареєстрований найнижчий показник вперше оглянутих дітей у розрахунку на 10 тисяч відповідного населення, він становив 3,3, що у 7,5 рази нижче за такий у 2018 році, який складав 24,8, у 2020 році це значення становило 14,3.

Порівняння показників загальної кількості вперше оглянутих пацієнтів з ортодонтичною патологією, а також дорослих осіб віком 18 років і старше та дітей віком до 17 років включно, які страждають на зазначену патологію, у закладах охорони здоров'я різної форми власності достатньо переконливо демонструють очевидні та безумовні переваги закладів, що підпорядковані МОЗ України. В усіх випадках порівняння на тлі загального зниження показники, про які звітували заклади системи МОЗ України, в усі роки, за які був проведений аналіз, були вищими за такі ж, отримані у звітах приватних стома-

тологічних клінік та кабінетів, причому іноді у десятки разів. Так, у початковий рік аналізу, а саме, у 2018 році, показник загального числа вперше оглянутих лікарями-ортодонтами пацієнтів у закладах системи МОЗ України перевищував значення кількості оглянутих осіб у приватних закладах у 8,6 рази, у 2022 році – у 13,3 рази. У ці ж роки оглянутих дорослих пацієнтів з ортодонтичною патологією у закладах, що входять до системи МОЗ України, було, відповідно, у 27,1 та 2,8 рази більше, ніж у приватних закладах, оглянутих дітей – у 8,1 та 27,3 рази більше. Взагалі, звертає на себе увагу, що кількість оглянутих дітей у закладах різної форми власності систематично, крім 2022 року, значно перевищує кількість дорослих, оглянутих лікарями-ортодонтами, і це при тому, що перший з наведених показників у роки аналізу у зазначених закладах невинно знижувався, а другий, зокрема, у приватних закладах, – навпаки, підвищувався. Така динаміка останнього показника зовсім не вкладається у загальну тенденцію, яка характеризує зниження показників у роки впливу непереборних чинників світової пандемії COVID-19 та жорсткої військової агресії проти нашої країни.

Висновки. У Кіровоградській області у 2018, 2020 та 2022 роках у закладах охорони здоров'я, що підпорядковані МОЗ України, лікарями-ортодонтами вперше було оглянуто систематично більше пацієнтів з відповідною патологією, ніж у приватних закладах, причому на тлі загального зниження у зазначені роки усіх показників, що аналізувалися.

Література:

1. Яремко І.І. Підвищення ефективності механізмів управління закладами сфери охорони здоров'я. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2021. № 2(6). С. 127-138.
2. Закон України Про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року № 2801-ХІІ, остання редакція від 03.03.2024 № 3576-ІХ, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/122146>
3. Закон України Про лікарські засоби від 04.04.1996 року № 123/96-ВР, остання редакція від 01.01.2024, № 1909-ІХ, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/113804>
4. Парубчак І.О., Радух Н.Б. Реалізація державної політики у галузі охорони здоров'я в період викликів пандемії COVID-19 в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. № 3. С. 42-46.

5. Литвинова Л.О., Донік О.М., Артемчук Л.І. Реформування стоматологічної допомоги населенню України: проблеми сьогодення. *Український стоматологічний альманах*. 2020. № 2. С. 109-114.

6. Закон України Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення від 19.10.2017 № 2168-VIII, остання редакція від 11.02.2024, № 3269-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>.

7. Вороненко Ю.В., Мазур І.П., Павленко О.В. *Стоматологічна допомога в Україні: аналіз основних показників діяльності за 2019 рік : довідник*. Кропивницький: Поліум, 2020. с. 92. ISBN 978-966-8559-76-1.

8. Вороненко Ю.В., Мазур І.П., Павленко О.В. *Стоматологічна допомога в Україні: аналіз основних показників діяльності за 2021 рік : довідник*. Кропивницький: Поліум, 2022. с. 76. ISBN 978-617-8112-10-3.

9. Мазур І.П., Черненко І.П., Павленко О.В. *Стоматологічна допомога в Україні: аналіз основних показників діяльності за 2022 рік : довідник*. Кропивницький: Поліум, 2023. с. 104. ISBN 978-617-8112-14-1.

References:

1. Iaremko, I.I. (2021). Pidvyshchennia efektyvnosti mekhanizmiv upravlinnia zakladamy sfery okhorony zdorovia [Increasing the effectiveness of the management mechanisms of health care institutions]. *Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia ta problemy rozvytku – Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development*, 2(6), 127-138 [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy Pro okhoronu zdorovia [Law of Ukraine on health care] vid 19 lystopada 1992 roku № 2801-XII, ostannia redaktsiia vid 03.03.2024 № 3576-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/122146> [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro likarski zasoby [The Law of Ukraine On Medicinal Products] vid 04.04.1996 roku № 123/96-VR, ostannia redaktsiia vid 01.01.2024, № 1909-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/113804> [in Ukrainian].

4. Parubchak, I.O., & Radukh, N.B. Realizatsiia derzhavnoi polityky u haluzi okhorony zdorovia v period vyklykiv pandemii COVID-19 v Ukraini [Implementation of state policy in the field of health care during the challenges of the COVID-19 pandemic in Ukraine]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia – Scientific notes of the V. I. Vernadsky Tauride National University. Series: Public Administration*, 2021. 3. S. 42-46 [in Ukrainian].

5. Lytvynova, L.O., Donik, O.M., & Artemchuk, L.I. Reformuvannia stomatolohichnoi dopomohy naselenniu Ukrainy: problemy sohodennia [Reforming stomatological care for the population of Ukraine: current problems]. *Ukrainskyi stomatolohichnyi almanakh – Український стоматологічний альманах*, 2020. 2. S. 109-114 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy Pro derzhavni finansovi harantii medychnoho obsluhovuvannia naselennia [Law of Ukraine On State Financial Guarantees of Medical Services of the Population] vid 19.10.2017 № 2168-VIII, ostannia redaktsiia vid 11.02.2024, № 3269-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> [in Ukrainian].

7. Voronenko, Yu.V., Mazur, I.P., & Pavlenko, O.V. *Stomatolohichna dopomoha v Ukraini: analiz osnovnykh pokaznykiv diialnosti za 2019 rik [Dental care in Ukraine: analysis of the main activity indicators for 2019] : dovidnyk*. Kropyvnytskyi: Polium, 2020. s. 92. ISBN 978-966-8559-76-1 [in Ukrainian].

8. Voronenko, Yu.V., Mazur, I.P., & Pavlenko, O.V. *Stomatolohichna dopomoha v Ukraini: analiz osnovnykh pokaznykiv diialnosti za 2021 rik [Dental care in Ukraine: analysis of the main activity indicators for 2021] : dovidnyk*. Kropyvnytskyi: Polium, 2022. s. 76. ISBN 978-617-8112-10-3 [in Ukrainian].

9. Mazur, I.P., Chernenko, I.P., & Pavlenko, O.V. *Stomatolohichna dopomoha v Ukraini: analiz osnovnykh pokaznykiv diialnosti za 2022 rik [Dental care in Ukraine: analysis of the main activity indicators for 2022]: dovidnyk*. Kropyvnytskyi: Polium, 2023. s. 104. ISBN 978-617-8112-14-1 [in Ukrainian].